

ANNA CITKOWSKA-KIMLA

ORCID: 0000-0003-2804-8383

Uniwersytet Jagielloński

anna.citkowska-kimla@uj.edu.pl

Autobiografia jako narzędzie badań historyka idei. Caus *Wspomnień niezależnego* Richarda Pipesa

Słowa kluczowe: autobiografia, Richard Pipes, Elżbieta Paczkowska-Łagowska, Wilhelm Dilthey, Georg Misch.

AUTOBIOGRAPHY AS A RESEARCH TOOL FOR A HISTORIAN OF IDEAS:
THE CASE OF RICHARD PIPES' *MEMOIRS OF A NON-BELONGER*

Abstract

The aim of the article is to develop a research tool for a historian of ideas in the form of an autobiography. It is about framing when a personal document meets the criteria of being a tool for a historian of political thought. The conclusions included the thought that the memories must be meta-considerations on the subject of written autobiography or an analysis of the problem of auto-biography within the framework of the created philosophy or history vision. Examples representing this narrative type were left by, among others, Johann Gottfried Herder, Johann Wolfgang Goethe, Thomas Carlyle, Samuel Taylor Coleridge, Friedrich Nietzsche, Benedetto Croce, Robin G. Collingwood, and in Poland Stanisław Brzozowski. The volume of Richard Pipes' memoirs, *Memoirs of a Non-belonger*, which is the foundation for the analysis, has also become part of the trend. The most important thinkers who have studied the issue of autobiography in depth include Wilhelm Dilthey and Georg Misch.

The conclusions of the analysis are as follows: autobiography has a philosophical and epistemological meaning in the field of knowledge about human nature. In this sense, autobiography becomes part of anthropology, while anthropology is the foundation for the history of ideas, including political thought.

Keywords: autobiography, Richard Pipes, Elżbieta Paczkowska-Łagowska, Wilhelm Dilthey, Georg Misch.

Tylko historia może człowiekowi powiedzieć, kim jest¹.

Wilhelm Dilthey

Filozoficzne i literackie konteksty autobiografii. Stan badań

Autobiografia jest rodzajem dokumentu osobistego, choć dotyczy, jak mogłoby się zdawać, obszaru literatury. Nie jest to jednak ściśle wyobrażenie. Autobiografia może bowiem stanowić również dokument z zakresu filozofii czy historii idei. W tym wypadku da się zrealizować związaną z tymi właśnie dziedzinami konieczność dążenia do wiedzy ogólnej, do obiektywnych uwarunkowań faktów, dążenie do prawdy dzięki zastosowanej metodologii i siatce pojęć. Elementy te — wynikające z filozoficznych uwarunkowań autobiografii — mogą na pierwszy rzut oka stanowić przeszkodę dla literackiego charakteru autobiografii. Literackie konotacje tego gatunku wiążą się bowiem z takimi zjawiskami jak subiektywna wizja rzeczywistości, ogląd świata dokonany przez konkretnego człowieka, artystyczna fikcja, a nawet zmyślenia czy różnorodność motywów stojących za pisaniem autobiografii (na przykład takich jak próżność autora, próba usprawiedliwiania, potrzeba poklasku itp.).

Badania nad zagadnieniem autobiografii można podzielić na trzy obszary. Pierwszy związany jest z filozoficznym ujmowaniem tego problemu, reprezentowanym przez następujących badaczy: Thomasa Matiena i Davida G. Wrighta, którzy wydali pod swoją redakcją *Autobiography as Philosophy: The Philosophical Uses of Self-Presentation*, oraz Donalda Philipa Verne'a, autora *The New Art of Autobiography: An Essay on the Life of Giambattista Vico Written by Himself*. Na gruncie polskim problematyce tej poświęcone są między innymi studia pod redakcją Małgorzaty Czerwińskiej *Autobiografia i powieść, czyli pisarz i jego postacie*, a także *Autobiograficzny trójkąt. Świadectwo, wyznanie i wyzwanie*. Z licznych pozycji warto jeszcze wskazać publikację wybitnego historyka i teoretyka literatury Michała Głowińskiego *Gry powieściowe. Szkice z teorii i historii form narracyjnych*. Godny uwagi jest także tekst Jerzego Smulskiego *Autobiografizm jako postawa i strategia artystyczna. Na materiale współczesnej prozy polskiej*, opublikowany na łamach „Pamiętnika Literackiego” w 1988 roku. Współcześnie w Polsce mamy dwie badaczki zajmujące się tymi zagadnieniami w obszarze filozofii. Pierwszą z nich jest Elżbieta Paczkowska-Łagowska, która przetłumaczyła

¹ W. Dilthey, *Gesammelte Schriften*, t. 8, Göttingen 1977, s. 226. Cyt. za: E. Paczkowska-Łagowska, *Posłowie. Autobiografia jako hermeneutyka życia. O filozoficznym i naukowo-humanistycznym znaczeniu pism autobiograficznych w nawiązaniu do Wilhelma Diltheya i Georga Mischa*, [w:] G. Misch, *O postaciach osobowości. Pojęcie i źródło autobiografii*, przeł., oprac. i posłowiem opatrzyła E. Paczkowska-Łagowska, Kraków 2020, s. 121.

fundamentalne dla tej problematyki dzieła Wilhelma Diltheya oraz Georga Mischa oraz opatrzyla je nieocenionymi pod względem naukowym opracowaniami. Chodzi między innymi o książki jej autorstwa: *Logos życia. Filozofia hermeneutyczna w kręgu Wilhelma Diltheya*, *O historyczności człowieka. Studia filozoficzne* czy przełożone przez nią eseje Georga Mischa *O postaciach osobowości. Pojęcie i źródło autobiografii*, zwieńczone znakomitym esejem *Autobiografia jako hermeneutyka życia. O filozoficznym i naukowo-humanistycznym znaczeniu pism autobiograficznych w nawiązaniu do Wilhelma Diltheya i Georga Mischa*. Druga badaczka to uczennica Paczkowskiej-Łagowskiej — Izabela Szyroka. Napisała ważną w tym obszarze badań książkę *Autobiografia i filozofia. Próba filozoficzna rozważenia wzajemnych odniesień na podstawie kilku klasycznych przykładów*.

Historycy filozofii, badając to zagadnienie, pracują na działach uznawanych w dziedzinie za klasyczne. Są to między innymi rozprawy Augustyna, Montaigne'a, Kartezjusza, Giambattista Vico, Davida Hume'a czy Jana Jakuba Rousseau. Ze współczesnych myślicieli ciekawym źródłem pogłębianych studiów są dzienniki Bertranda Russella.

Drugi obszar dociekań na temat autobiografii wiąże się z zakresem badań literaturoznawczych. Warto nadmienić, że w centrum literackich studiów nad autobiografią znajdują się między innymi takie zagadnienia, jak: definicja autobiografii jako gatunku, struktura autobiografii, historia tej formy pisarstwa oraz kulturowe okoliczności sprzyjające jej rozwojowi. Wśród licznych opracowań na ten temat na szczególną uwagę zasługują dostępne w języku polskim pozycje: Louisa A. Renzy, *Wyobrażenia stawia veto: Teoria autobiografii* oraz John Sturrock, *Nowy wzorzec autobiografii*, oba opublikowane w czwartym numerze 79. tomu „Pamiętnika Literackiego” z roku 1988. Cały wspomniany numer jest zresztą poświęcony temu zagadnieniu. Można w nim znaleźć ważne obcojęzyczne publikacje z tego zakresu przełożone na język polski.

Trzeci obszar badań to podejście do autobiografii łączące badania z zakresu filozofii i literatury. Wśród przedstawicieli tego podejścia należy wymienić studia Georgesa Gusdorfa, *La découverte de soi* oraz *Lignes de vie*, a także jego przełożone na język polski *Warunki i ograniczenia autobiografii* (wszystko w 79. tomie „Pamiętnika Literackiego”).

Cele rozważań

Ważną konstatacją o charakterze metodologicznym jest określenie relacji między historią filozofii a historią idei. Pierwsza dyscyplina zajmuje się badaniem rozwoju prądów filozoficznych od ich początków po współczesność. W jej ramach opisuje się także metody uprawiania filozofii. Z kolei historia idei stanowi obszar badań z zakresu historii oraz pokrewnych jej dziedzin, związanych z wyrażaniem,

kontynuowaniem i przekształcaniami idei w przestrzeni wieków. Historia idei jest bliska historii intelektualnej, jak również historii filozofii i literatury.

To ostatnie powiązanie historii idei z historią filozofii i literatury uzasadnia wybór obszaru badań w niniejszym artykule. Jednym z celów podjętej analizy jest bowiem próba ukazania, jak ważnym źródłem badań dla historyka idei są pozostawione przez myślicieli osobiste dokumenty. Cel ten zostanie zrealizowany na przykładzie *Wspomnień niezależnego* Richarda Pipesa. Nie chodzi jednak o propagowanie oczywistego postulatu studiowania wspomnień, pamiętników czy dzienników. Chodzi o bardziej specjalistyczne podejście, ściślej — wyodrębnienie dzieł o charakterze świadomym i celowym połączeniu literackiego, filozoficznego i historycznego charakteru pisanych dokumentów osobistych. Ściślej mam na myśli teleologiczne intencje myślicieli, którzy wprowadzają problem literatury wspomnieniowej, diariuszowej w obszar swojej filozofii i wizji historii. Mowa o tych twórcach, którzy z autobiografii świadomie uczynili przedmiot rozważań filozoficznych i historycznych — mam więc na myśli metarozważania bądź to na temat pisanej autobiografii, bądź analizujące problem autobiografii w ramach tworzonej filozofii czy wizji historii. Przykładami tego typu narracji są między innymi takie znane postaci jak: Johann Gottfried Herder, Johann Wolfgang Goethe, Thomas Carlyle, Samuel Taylor Coleridge, Friedrich Nietzsche, Benedetto Croce, Robin G. Collingwood czy w Polsce Stanisław Brzozowski. Autorzy ci starali się odpowiedzieć na pytanie, jaką funkcję pełni autobiograficzna forma wypowiedzi w ramach historii idei, w ramach człowieczeństwa, które ma historyczny charakter².

Do najważniejszych myślicieli, którzy wnikliwie badali ten problem, należą Wilhelm Dilthey oraz Georg Misch. Obaj filozofowie reprezentują stanowisko, że autobiografia ma znaczenie filozoficzne w sensie epistemologicznym w zakresie wiedzy o naturze ludzkiej. W tym ujęciu autobiografia staje się częścią antropologii, z kolei antropologia jest fundamentem historii idei, w tym myśli politycznej. W zależności od przyjętej wizji człowieka, taką snujemy wizję polityki³. Związki autobiografii z historią idei leżą u źródeł podjętych dociekań i stanowią istotę niniejszej analizy.

Niniejsze rozważania zostały skonstruowane w następujący sposób. W pierwszej kolejności zostaną przybliżone stanowiska Wilhelma Diltheya i Georga Mischa — najważniejszych teoretyków w dziedzinie autobiografii jako instrumentarium badań. Misch był uczniem Diltheya i, realizując wskazówki swojego mistrza, ujął

² Wiele uwagi poświęca temu zagadnieniu Elżbieta Paczkowska-Łagowska, która przez „dziewięć człowieczeństwo” rozumie nie tylko tworzenie przez człowieka historii, ale także podleganie wpływowi tych dziejów oraz otwartość na przyszłość, czyli budowanie swojej historii w historii. Uwagi te zawarła w opracowaniach myśli Wilhelma Diltheya oraz Helmutha Plessnera.

³ O związkach antropologii i polityki więcej przykładowo w H. Plessner, *Władza a natura ludzka. Esej o antropologii światopoglądu historycznego*, wstęp i oprac. E. Paczkowska-Łagowska, Warszawa 1994; C. Schmitt, *Teologia polityczna i inne pisma*, przeł. M.A. Cichocki, Kraków 2000.

autobiografię w ramy teoretyczne oraz historyczne⁴. Po niezwykle wnikliwych badaniach Mischa (w formie wydawanych w ciągu kilku lat cztery tomy, podzielone na osiem podtomów) nikt nie się podjął studiowania autobiografii w jej filozoficznym wymiarze. Dokonania tych dwóch badaczy zostaną zrekonstruowane, dzięki czemu autobiografia zostanie przybliżona jako narzędzie badań historyka idei. Następnie stworzony w ten sposób model autobiografii jako narzędzia zostanie zastosowany do interpretacji wspomnień Richarda Pipesa. Dzięki przyłożeniu tego paradygmatu do konkretnego przypadku *Wspomnień niezależnego* da się udzielić odpowiedzi na następujące pytania badawcze: do jakiej kategorii należy zaliczyć *Wspomnienia niezależnego*? Czy stanowią one przykład grupy dokumentów autobiograficznych mających ambicje bycia także gatunkiem filozoficznym, z zakresu historii idei? Czy może stanowi tylko deskrypcję życia i czasów, w których żył autor, bez uniwersalnych elementów, bez próby odpowiedzi na pytania egzystencjalne o człowieka, jego naturę czy istotę człowieczeństwa lub inne ponadczasowe pytania stawiane przez myślicieli?

Wilhelm Dilthey o autobiografii jako narzędziu poznania jednostki i człowieczeństwa

Wilhelm Dilthey poświęcił autobiografii sporo miejsca w swojej filozofii życia, na którą składa się studium człowieka, społeczeństwa i historii⁵, mimo że nie napisał osobnego dzieła na ten temat⁶. Wynika to oczywiście z faktu, że ta forma pisarstwa stanowi dla niego narzędzie do badania zagadnień o charakterze antropologicznym, społecznym i historycznym. W następujący sposób pisał o stosowanej przez siebie metodzie:

każdą część składową współczesnego abstrakcyjnego, naukowego myślenia odnoszę do całości ludzkiej natury, jaką ukazują doświadczenie, badanie języka i dziejów, oraz poszukuję ich związku. I w ten sposób okazuje się, że najważniejsze części składowe naszego obrazu i naszego poznania rzeczywistości, jak osobowa jednostka życia, świat zewnętrzny, jednostki poza nami, ich życie w czasie i ich wzajemne oddziaływanie — wszystko to można objaśnić na

---

⁴ G. Misch, *Geschichte der Autobiographie*. Na całość tego dzieła składają się cztery tomy, wydane jako osiem podtomów. Ich pierwsze wydanie ukazywało się od 1907 do 1967 roku. To monumentalne osiągnięcie Misch poprzedził wprowadzeniem o charakterze teoretycznym, które jest dostępne w języku polskim dzięki przekładowi Paczkowskiej-Łagowskiej. Przetłumaczony przez nią esej nosi tytuł *Pojęcie i źródło autobiografii*.

⁵ Obecność w Polsce pism Diltheya zawdzięczmy naukowej i translatorskiej pracy E. Paczkowskiej-Łagowskiej. Zob. *eadem*, *Logos życia. Filozofia hermeneutyczna w kręgu Wilhelma Diltheya*, Gdańsk 2000; *eadem*, *O historyczności człowieka. Studia filozoficzne*, Gdańsk 2012.

⁶ Dilthey napisał biografię Friedricha D.E. Schleiermachersa, nie stworzył jednak systematycznego opracowania na temat tego gatunku. Jak wspomniano, przemyślenia w tym obszarze zebrał jego uczeń Georg Misch.

podstawie tej całościowej ludzkiej natury, której rzeczywisty proces życiowy ma swoje różne strony w chceniu, czuciu i przedstawianiu⁷.

Takie zadanie postawił Dilthey przed autobiografią, ale również biografią⁸. Odrzucił tym samym aprioryczny i metafizyczny obraz człowieka, przystępując do badań historycznych i psychologicznych. Studia te twórczo kontynuował jego uczeń Georg Misch.

Dilthey jest — jak ujmuje to Paczkowska-Łagowska — „filozofem świadomości historycznej”⁹. Jego teoria biografii, tak przydatna historykom idei, opiera się na tezie, że historię konstytuują również przekazy autobiograficzne. Autobiografia rozumiana jest jako refleksja człowieka nad samym sobą. Fundamentalne pytanie brzmi: w jaki sposób człowiek poznaje samego siebie? Dilthey oddała myśl, że poprzez zagłębienie się we własną jaźń, stawia natomiast tezę, że czyni się to „pośrednio, poprzez historię, czyli utrwalone ekspresje swojego ducha”¹⁰.

Według Wilhelma Diltheya autobiograficzna refleksja nad samym sobą w świecie jest narzędziem poznania siebie, stanowi także element duchowego rozwoju oraz wyzwolenia. Dilthey mówi *expressis verbis*, że autobiografia to „kategoria życia”, rodzaj egzystencjalnego doświadczenia. Dzięki tej kategorii można pojąć rzeczywistość. Autobiografia stwarza możliwość zobiektywizowania idei w formie literackiej, uchwycenia człowieczeństwa w jego historycznym wymiarze. Autobiograficzne zapiski są próbą zrozumienia indywidualnego istnienia oraz próbą dotarcia do samoświadomości. Dilthey stoi na stanowisku, że każdy człowiek ma do tego predylekcje, aczkolwiek w różnym stopniu.

Georg Misch o autobiografii jako źródle antropologii

Według źródłowych, monumentalnych badań nad autobiografią Georga Misch nie należy ona do typowego gatunku literackiego. Wynika to przede wszystkim z jej płynności i niemożności uchwycenia jej formy w ramy liryki, epiki czy dramatu¹¹. Misch uznaje autobiografię za wynik nowszego, wyższego rozwoju kultury.

⁷ W. Dilthey, *Einleitung in die Geisteswissenschaften. Versuch einer Grundlegung für das Studium der Gesellschaft und der Geschichte*, Stuttgart 1973, s. XVIII. Cyt. za: E. Paczkowska-Łagowska, *Posłowie. Autobiografia...*, s. 119.

⁸ Chronologicznie wcześniejsze były studia Diltheya nad biografiami niż nad autobiografiami. Pisze o tym Misch w swojej monumentalnej *Geschichte der Autobiographie*.

⁹ E. Paczkowska-Łagowska, *Posłowie. Autobiografia...*, s. 121.

¹⁰ *Ibidem* [wszystkie wyróżnienia — A.C.K.].

¹¹ *Ibidem*, s. 123.

W zależności od ducha epoki pojawiają się różne formy intymnych zwierzeń. Misch wymienia między innymi przedstawianie siebie w inskrypcjach na pomnikach, w politycznych czy sądowych sprawach państw-miast albo w chrześcijańskiej praktyce spowiedzi. Mogą to być także domowe kroniki arystokracji mieszczańskiej. Mogą to być także modlitwa, rozmowa z samym sobą, relacja o czynach, fikcyjna mowa sądowa, retoryczna deklamacja, list, portret literacki, kronika rodzinna, powieść, epos, dramat¹².

Fundamentem autobiografii jest ludzka potrzeba wypowiedzenia się oraz zainteresowanie innych ludzi. Misch wymienia również potrzebę utwierdzenia się człowieka w samym sobie¹³. Autobiografia jest ekspresją życiową, nieujęta w żadną konkretną formę. Zawiera w sobie obyczaje życia. Dzięki różnorodności form piarstwo autobiograficzne staje się przyczynkiem do obiektywnego poznania człowieka.

Misch przyjmuje stanowisko, że autobiografia jest wpisana w strukturę człowieka. Proces tworzenia autobiografii to próba samopotwierdzenia „ja” w pewnej życiowej roli. W tym sensie jest antropologiczną koniecznością. W zależności od osobowości piszącego mamy przedstawione różne aspekty świata człowieka. „Autobiografia jest dla Mischa świadectwem życia, mającym wartość dla poznania człowieka i jego świata”¹⁴. W tym sensie jest wartościowym narzędziem również dla historyków idei.

Żyłem. Wspomnienia niezależnego

Przechodząc do obecności poszczególnych elementów autobiografii jako narzędzia badań z zakresu historii idei należy zacząć od stwierdzenia, że wspomnienia Pipesa stanowią doskonały casus Diltheyowskiego poglądu na historyczność człowieka. Ponieważ Pipes był historykiem, nie tylko miał głęboką świadomość roli dziejów, ale pisząc autobiografię uświadamiał sobie z całą wyrazistością dziejowość własnej natury.

Fundamentalna teza Diltheya o tym, że autobiografia jest refleksją człowieka nad samym sobą, i to refleksją dokonywaną pośrednio przez historię, a więc przez utrwalone ekspresje swojego ducha — pojawia się już na pierwszych stronach *Wspomnień niezależnego*. W *Przedmowie* Richard Pipes pisze, że jego poglądy na stosunki amerykańsko-sowieckie (to przejaw owych Diltheyowskich „utrwalonych ekspresji”) wyobcowały go ze środowiska sowietologów. Podtytuł tych osobistych zapisków ma, jak wyznaje autor, „podkreślać ów aspekt mojej osobowości

¹² G. Misch, *O postaciach...*, s. 89–90.

¹³ Oryginalnie *Selbsbehauptung*.

¹⁴ E. Paczkowska-Łągowska, *Posłowie. Autobiografia...*, s. 141.

oraz doświadczenia życiowe, które z niego wynikają¹⁵ — czyli niezależność. Mamy w zacytowanych słowach jeszcze inny ważny element autobiografii (zawarty w ustaleniach Mischa), mianowicie potrzebę utwierdzenia się człowieka w samym sobie.

Kluczowy element autobiografii jako historyczno-ideowego narzędzia zasada się na Diltheyowskiej tezie, że autobiograficzne piarstwo stanowi drogę do poznania siebie. Dokument Pipesa w pełni spełnia ten wymóg; historyk wyraził te intencje *expressis verbis* w *Przedmowie* do swoich wspomnień: „Istnieje zawsze wiele powodów, by napisać autobiografię, lecz dla mnie najważniejszym była chęć poznania samego siebie”¹⁶. Pipes wskazuje na myśliciela, który wywarł na niego intelektualny wpływ w kontekście dążenia do samopoznania. Przytacza w *Żyłem* fragment z Nietzschego, odnoszący się do obowiązku poznania człowieka przez samego siebie, i podsumowuje to w następujący sposób:

Słowa te podziały jak narkotyki na mój młodzieńczy pęd do szukania po omacku własnej tożsamości [...]. Nietzsche jako pierwszy wywarł na mnie wpływ intelektualny, a przekonanie, że mam prawo być sobą: myśleć, jak chcę, choć nie zawsze postępować według swej woli — pozostało we mnie na zawsze¹⁷.

Podsumowując swoje autobiograficzne zapiski, wyraźnie napisał, że dążył do samopoznania: zastanawiał się „nad sobą i swoim osiemdziesięcioletnim życiem”¹⁸. Wyznał też szczerze, że „[l]atwiej jest zacząć autobiografię, niż ją skończyć, ponieważ rzeka życia niknie bez wyraźnych punktów granicznych”¹⁹.

Głęboki namysł nad sobą na kartach wspomnień zaowocował wnioskiem: „bardziej niż władzę, pieniądze lub sławę ceniłem wolność, nieskrępowane prawo bycia sobą w słowach i czynach”²⁰. Dilthey wyraźnie pisał o tym, że autobiografia jest takim narzędziem poznania siebie, a nawet wyzwolenia czy duchowego rozwoju. Dalsze słowa Pipesa również są znamienne: „Przekonania i opinie uważam za taką samą część siebie jak ciało: są one mną w dosłownym, choć niematerialnym sensie tego słowa”²¹. Dalej dodawał, że atak na jego przekonania odbiera jako „atak na swoje najgłębsze »ja«”. Dzięki napisaniu autobiografii Pipes zyskał wysoką samoświadomość, poznał samego siebie w wymiarze rzadko dostępnym przeciętnemu człowiekowi. Doszedł do wniosku, że w nim — jako psychosomatycznej jedności — przekonania i opinie są ekwiwalentem ciała. Każdy z nas ma w sobie potencjał samopoznania przez autobiografię, jak pisał Misch, ale nie każdy go realizuje. W kwestii osiągnięcia samowiedzy Pipes potwierdza koncepcję

¹⁵ R. Pipes, *Żyłem. Wspomnienia niezależnego*, przeł. D.M. Dastyh, W. Jeżewski, Warszawa 2004, s. XI.

¹⁶ *Ibidem*, s. XII.

¹⁷ *Ibidem*, s. 26–27.

¹⁸ *Ibidem*, s. 253.

¹⁹ *Ibidem*, s. 250.

²⁰ *Ibidem*, s. 253.

²¹ *Ibidem*.

Diltheya, że autobiograficzne zapiski są próbą zrozumienia indywidualnego istnienia, dotarcia do własnej świadomości.

Godny podkreślenia jest jeszcze inny element wspomnień Pipesa. Historyk wspomina w nich o prowadzonym dzienniku (jego fragmenty zamieszcza w książce). Podejmowanie trudu codziennych zapisków od tak młodego wieku (szesnastego roku życia) świadczy o silnej potrzebie autorefleksji. Kilkukrotnie w swoich zapiskach Pipes wspomina o prowadzeniu dziennika, na przykład podczas służby państwowej: „Sądząc z zapisków w dzienniku, który prowadziłem podczas pobytu w Waszyngtonie, praca w rządzie jest w dziewięciu dziesiątych stratą czasu: koła po prostu obracają się w miejscu”²². Prowadzenie diariusza, następnie zaś napisanie wspomnień można uznać za sposób dochodzenia do samowiedzy, samoświadomości. Owoce przemyśleń na temat samego siebie Pipes umieścił w *Uwagach końcowych* swoich wspomnień.

Zapiski Pipesa świadczą o jeszcze szerszym wykorzystaniu formy biografii niż tylko udzielenie odpowiedzi na pytania dotyczące własnej egzystencji. Postawione przed tymi zapiskami zadanie jest o wiele bardziej ambitne: to próba odpowiedzi na konkretne uniwersalne pytania: „Czy jesteśmy tacy sami przez wszystkie te dekady? Czy nadal rozumiemy to, co kiedyś głosiliśmy i czyniliśmy, i dlaczego?”²³ oraz „Czy pozostajemy tacy sami od dzieciństwa do starości?”²⁴. Pipes stara się zgłębić wiedzę nie tylko o człowieku, jak wspomniano powyżej, ale także zgłębić ideę człowieczeństwa. Historyk konstatuje, że jest to trudne zadanie: „My — ludzie — jesteśmy niezwykle skomplikowanymi istotami, które poznają się nawzajem, a nawet sami siebie, tylko w przybliżeniu”. Dalej wypowiada ważne słowa o samopoznaniu: „Możemy poznać się sami, jedynie badając drogę naszego życia”²⁵. Chce zatem pojąć własną egzystencję poprzez swoją historię, ale oprócz próby dotarcia do samoświadomości chodzi mu także o zbliżenie się do konkretnej wiedzy o człowieku w ogóle.

Antropologiczne dociekania Pipesa — sytuujące jego wspomnienia pośród istotnych pism o charakterze autobiograficznym — obecne są na kartach *Żyłem* w różnych miejscach. Przy okazji doświadczeń II wojny światowej pisał o fatalizmie, który wypływa z przekonania „powszechnego u ludzi młodych i u dorosłych, którzy do końca zachowują coś z dziecka, że cokolwiek ma się wydarzyć — musi się stać”²⁶. Przy innej okazji snuł obserwację o ludziach żyjących w okupowanej Polsce, że „to niezwykle, jak szybko »codziennosc« bierze górę nad tym, co »historyczne«”²⁷. Z kolei ta myśl doprowadziła go do wniosku, że „ludność jako taka odgrywa w historii tylko marginalną rolę, przynajmniej w historii

²² *Ibidem*, s. 213.

²³ *Ibidem*, s. XII.

²⁴ *Ibidem*, s. 254.

²⁵ *Ibidem*, s. XII.

²⁶ *Ibidem*, s. 2.

²⁷ *Ibidem*, s. 9.

politycznej i wojskowej, która jest zarezerwowana dla nielicznych elit: zwykli ludzie nie tworzą historii — po prostu zarabiają na życie”²⁸.

Dążenie na kartach *Żyłem* do poznania człowieka kończy się mało optymistyczną konkluzją:

Ogólnie rzecz biorąc, przekonałem się, że ludzie są zupełnie nieobliczalni, że nie da się ani przewidzieć, jak postąpią, ani zrozumieć, dlaczego tak postąpią. Dlatego powątpiewam w możliwość wytłumaczenia zachowań ludzi — zarówno indywidualnych, za pomocą psychologii, jak zbiorowych za pomocą socjologii lub politologii. Nauka bada zjawiska, które zachodzą w sposób niezmienny, przewidywalny, ludzie tymczasem działają chaotycznie i bezplanowo²⁹.

Tego rodzaju rozważania o antropologicznym charakterze doskonale oddają sens podejmowania trudu pisania dzieł o charakterze autobiograficznym nie tylko z perspektywy piszącego i czytelnika, ale także badacza. Stanowią nieocenione źródło wiedzy dla historyka idei. Pipes z jasno sprecyzowanymi celami postawionymi przed pisaniem jego osobistego dokumentu wpisuje się w katalog myślicieli, o których wspominał Dilthey, a więc sytuuje się obok Augustyna, Rousseau czy Goethego (wątek paraleli między tymi twórcami a Pipesem powróci w dalszej części artykułu).

Pipes wielokrotnie daje wyraz Diltheyowskiemu i Mischowskiemu pogładowi o historyczności natury człowieka. Nieustannie podkreśla historyczny kontekst swojego życia, które „trwało osiem dekad i objęło dwa kontynenty i które, czasami, było bliskie centrum wydarzeń o historycznym znaczeniu”³⁰. Znamienne jest, że Pipes mówi o autobiografii, synonimicznie określając ją mianem swojej historii³¹.

Misch podkreślał wpływ osobowości na prezentację świata. Pipes jest świadom tej gry pamięci: „zawsze mam świadomość, że mogę wybierać fakty i interpretować je na wiele różnych sposobów”³².

Kolejną istotną cechą autobiografii Pipesa jest możliwość zobiektywizowania egzystencjalnego doświadczenia („kategorii życia”) w literackiej formie. Pipes był świadomy, że pisząc autobiografię, obiektywizuje swoje jednostkowe życie, które staje się dla niego wyabstrahowanym z historii przedmiotem studiów. Jest podmiotem dziejów, ale jednocześnie także przedmiotem namysłu. Czytamy w *Żyłem*: „Pisanie autobiografii przypomina prowadzenie archeologicznych wykopalisk z tą różnicą, że kopiący sam jest równocześnie wykopaliskiem”³³.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ibidem*, s. 253–254.

³⁰ *Ibidem*, s. XII.

³¹ *Ibidem*.

³² *Ibidem*.

³³ *Ibidem*.

Pipes realizuje także wyobrażenia zarówno Diltheya, jak i Mischa na temat historyczności człowieka. Pisze bowiem, że jego „życie jest długą historią, której wczesne rozdziały nikt nie wie”³⁴. Nieustannie podkreśla element historyczności w swoich wspomnieniowych zapiskach, warto uwypuklić aspekty tej historyczności. Z jednej strony Pipes jest — jak mówi o sobie — „zawodowym historykiem”, z drugiej zajmuje się historią własną oraz swoich bliskich. Widzi siebie w roli „kustosza pamięci”, czyli osoby, która przybliży historię ludzi zaginionych podczas Holocaustu³⁵. Z tego ostatniego powodu czuł się szczególnie zobowiązany do napisania wspomnień, aby pamięć o tych ludziach nigdy nie zginęła³⁶. Widać zatem, ile znaczeń historyczności jest przez niego rozważanych.

Jedną z ról przypisanych pismom autobiograficznym jest ludzka potrzeba wypowiedzenia się oraz zaciekawienie czytelnika, jak wskazywał wyraźnie Georg Misch. Pipes nie ukrywa przyświecającej jego wspomnieniom intencji, jaką jest właśnie przykucie uwagi czytających: „Istnieją jednakże trzy aspekty mojej przeszłości, które, jak mi się wydaje, mogą wywołać szersze zainteresowanie”³⁷. Są to jego przeżycia z ataku na Polskę w 1939 roku, którego doświadczył jako szesnastoletni Żyd. Drugi przyciągający element to jego studia i wykłady na Uniwersytecie Harvarda w jego „złotym okresie” (od końca II wojny światowej do wybuchu wojny w Wietnamie). Trzeci element to osobiste zaangażowanie Pipesa w kształtowanie stosunków amerykańsko-sowieckich za prezydentury Reagana (ściślej przez dwa lata, 1981–1982)³⁸.

Warto pochylić się jeszcze nad samą literacką formą autobiografii Pipesa. Otóż wspomnienia te zawierają dziennik. Mamy więc jedną formę (diariusz) w innej — pamiętniku. Gwoli ścisłości warto wskazać na cechy dystynktywne między tymi gatunkami: dziennik jest pisany codziennie, z kolei pamiętnik to utwór literacki pisany z czasowego dystansu wobec opisywanych zdarzeń. Mianem „wspomnień” określa się natomiast pamiętnik niewielkich rozmiarów i o luźnej konstrukcji, a taki właśnie charakter mają zapiski osobiste Pipesa.

Richard Pipes był wybitną jednostką. W tym sensie reprezentował — używając sformułowania Mischa — „największą realność dziejową”. Dlatego jego wspomnieniowe pisma stanowią doskonały casus do analizy roli autobiografii w historyczno-ideowych badaniach. Podążając logiką wywodu Mischa, można uznać, że *Wspomnienia niezależnego* są świadectwem samorozumienia Pipesa, a tym samym podstawą rozumienia historycznego.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Ibidem*, s. XIII.

³⁶ *Ibidem*, s. XII.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ *Ibidem*. Te trzy tematy — pobyt w Polsce (wraz z emigracją z kraju), praca na Harvardzie (rozdzielona pobyt w Waszyngtonie na dwa rozdziały) oraz doradztwo polityczne — składają się na całość wspomnień Pipesa.

Diltheyowi i Mischowi zawdzięczamy uznanie autobiografii wybitnych jednostek za fundament rozumienia historycznego. *Wspomnienia* Pipesa — jako autobiografia ważnego intelektualisty³⁹ — pozwala lepiej zrozumieć opisywane przez niego wydarzenia. Ponadto dają wiedzę o konkretnej jednostce, której osobiste zapiski pozwalają na zdobywaniu wiedzy o człowieku w ogóle.

Wspomnienia Richarda Pipesa na tle innych osobistych dokumentów

Na koniec warto dokonać zestawienia autobiograficznych zapisków Pipesa z osobistymi dokumentami innych wybranych autorów w celu ukazania pewnych paraleli. Doskonale znane są historykom idei zapiski Augustyna, Jana Jakuba Rousseau czy Johanna Wolfganga Goethego. Stanowią one ważny materiał do autobiograficznych studiów. Dla Diltheya *Wyznania* Augustyna są przykładem rozumienia samego siebie przez odniesienie do Boga. Autor *Państwa Bożego* postrzega swoje życie jako kierowane przez opatrność. Rousseau z kolei poszukuje wewnętrznego związku między wydarzeniami, który kryje się pod takimi pojęciami jak cel, sens czy znaczenie. *Zmyślenia i prawda* Goethego są świadectwem postrzegania siebie przez pryzmat dziejów powszechnych. Autor *Fausta* widzi swoje życie jako rozwój w ramach współczesnych mu literackich i historycznych wydarzeń.

Pierwsze analogie ujawniają się przy porównaniu z podejściem augustiańskim. Pipes uznawał bowiem obecność Boga za pewnik w swoim życiu: „Nigdy wówczas [kiedy był dziewięcioletnim chłopcem — przypis A.C.K.] ani obecnie [mając osiemdziesiąt lat — przypis A.C.K.] nie wątpiłem w istnienie Boga i jego dobroczynnej zwierzchności. [...] W rzeczy samej istnienie Boga jest wszystkim, czego jestem absolutnie pewien, gdyż Jego obecność czułem zawsze i wszędzie”⁴⁰. Podobnie jak Augustyn dostrzega działanie opatrności w swoim życiu.

Pipes, gdyby pokusić się o taką kategorię, wpisywałby się w koncepcję autobiografii Goethego. Punktem odniesienia jego zapisków była historia. Można wskazać kilka paraleli między stanowiskiem Pipesa a przemyśleniami Goethego. Autor *Fausta* doszedł do wniosku, że człowiek ma moc kształtowania, a ponadto należy do dziejowego świata. Z tej prawdy doskonale zdawał sobie sprawę Pipes, który podobnie jak Goethe miał świadomość, że człowiek jednocześnie kształtuje rzeczywistość historyczną i jest jej elementem. Pisał o tym wyraźnie we wprowadzeniu do swoich wspomnień:

³⁹ Pipes miał świadomość roli, jaką odegrał w swoich czasach; jak wyraźnie powiedział — „zwykli ludzie nie tworzą historii”. Logicznym jest wniosek, że miał świadomość bycia kimś więcej. Przywoływany przez niego Arnold Bennett pisał, że zwykli ludzie prowadzą normalne życie. Pipes takiego nie prowadził.

⁴⁰ R. Pipes, *op. cit.*, s. 19.

byłem osobiście zaangażowany w kształtowanie stosunków amerykańsko-sowieckich w jednym z najważniejszych okresów zimnej wojny, w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych, a szczególnie przez dwa lata (1981–1982), kiedy służyłem prezydentowi Reaganowi jako specjalista od spraw wschodnioeuropejskich i sowieckich⁴¹.

Jeśli poszukiwałoby się jeszcze pewnych analogii z innymi myślicielami, to warto wymienić Montaigne'a, dla którego człowiek jest połączony z historycznym światem, a także Herdera, który wiele napisał o duszy historycznej i rozważności biologicznej. Obydwie koncepcje obecne są we wspomnieniach Pipesa. Szczególnie zapada w pamięć — jako Herderowska „rozważność biologiczna” — walka rodziny Pipesów o przetrwanie podczas okupacji Polski przez Niemców po pierwszym wrześniu 1939 roku. Dla Herdera jest ważna także przestrzeń wolności, która okazuje się istotnym elementem wiedzy o sobie, zdobytej po napisaniu wspomnień.

Ścisłe konotacje autobiograficznych notatek Pipesa z innymi myślicielami stanowią jednoznaczną odpowiedź na postawione pytania badawcze o miejsce zapisków autora *Rosji carów* w historii tego gatunku. Z przeprowadzonej analizy wyraźnie widać, że sytuują się one pośród ambitnych dzieł myślicieli, poszukujących w autobiografii odpowiedzi na uniwersalne pytania o naturę ludzką czy związki człowieka z historią.

Można powiedzieć, że historia autobiografii stanowi *de facto* historię samorozumienia się człowieka. Każdy z wymienionych myślicieli, w tym Pipes, wyraził w swoich osobistych zapiskach pewne stanowisko świadomości wobec egzystencji. Z kolei różnorodność tych wizji składa się na różnorodność życia.

Konkluzje. Autobiografia jako wyraz refleksji nad sobą

Głównym celem rozważań było wyeksponowanie wspomnień Pipesa jako ważnego źródła badań historycznoideowych. Z przeprowadzonej analizy da się jednak wysunąć jeszcze jeden wniosek: osobiste zapiski Pipesa stanowią nieocenione źródło badań z zakresu kilku dyscyplin. Są one cenne po pierwsze dla historyka idei, po drugie dla historyka filozofii, po trzecie dla historyka literatury, a po czwarte dla historyka.

Richard Pipes potwierdził w swojej autobiografii antropologiczny charakter tej formy pisarstwa. Ponadto przyjął pewną antropologiczną postawę ze swojej własnej perspektywy. Zrekonstruował bowiem — co było jego celem, jak wspominał we wprowadzeniu — swoją życiową ścieżkę. W trakcie odtworzenia tej historii formułował myśli, które świadczą o chęci nadania im uniwersalnego charakteru. W ten sposób wspomnieniowe zapiski Pipesa wpisują się w nurt uznawania autobiografii za narzędzie badań historyka idei.

⁴¹ *Ibidem*, s. XII.

Wspomnienia Pipesa spełniają Diltheyowski postulat poznawania samego siebie pośrednio przez historię oraz przez pozostawioną po sobie spuściznę (ów motyw bycia kopiącym archeologiem i wykopaliskiem zarazem). W wypadku Pipesa owa spuścizna to nie tylko jego historyczne dzieła *sensu stricto*, ale także wykłady na Harvardzie czy inne „ekspresje jego ducha”, jak wpływanie na bieżącą politykę zagraniczną Stanów Zjednoczonych Ameryki za prezydentury Ronalda Reagana.

Pipes nie ogranicza się w swoich wspomnieniach tylko do subiektywnych refleksji, ale także opisuje rzeczywistość, w której żył. Dokonuje więc namysłu nad sobą, odnosząc się do otaczającego świata i tworząc w ten sposób „więzy życiowe”, o których pisał Dilthey. *Wspomnienia niezależnego* należą jednak do kategorii autobiografii jednostek oddziałujących na historię i mających głęboką świadomość swojej roli w dziejach świata. Dlatego wpisują się w filozofię autobiografii Diltheya i Mischa.

Ważny z metodologicznego punktu widzenia jest intencjonalny charakter pisarstwa i refleksji w nim dokonywanych. To buduje bowiem holistyczny obraz ludzkiej egzystencji, na którą składają się namysł nad sobą oraz wiedza o świecie, w którym żyje człowiek. To odnajdujemy w tym osobistym dokumencie Pipesa.

Opisując własne życie, Pipes opisywał również historię, w którą było ono wplecione. Spełnił tym samym fundamentalny postulat Diltheya, który pisał: „Autobiografia może stopniowo przybrać postać rozległej panoramy historycznej [...]. Opiera się na przeżywaniu i z tych głębi czyni zrozumiałą własną jaźń wraz z jej relacjami ze światem”⁴².

Dla historyków idei ważne jest, aby zdawali sobie sprawę, że autobiograficzne dokumenty nadają życiu językową formę. W ten sposób staje się ono przedmiotem oderwanym od subiektywności. Podejmowanie wyzwania osobistego pisarstwa może być próbą zagłębienia się człowieka w refleksję nad samym sobą, ale — co ważne — w ścisłym związku z wiedzą o rzeczywistości, w której żyje. Rozumienie samego siebie następuje przez więzy z innymi ludźmi i ze światem. Egzystencja człowieka jest kontaminacją tego, co wewnętrzne i zewnętrzne.

Dla historyka idei, jak miemam, ważne jest nabycie umiejętności wyrowadzenia z subiektywnego punktu widzenia wiedzy ogólnej. Chcąc opisać historię, dzieje idei, losy doktryny itp., badacz myśli powinien pochylać się nad dokumentami ludzkimi o charakterze autobiograficznym, są one bowiem indywidualnymi obiektywizacjami i ekspresjami umożliwiającymi zdobycie szerokiej wiedzy ogólnej. Na tym polega urok gatunku, jakim jest autobiografia — pozwala dostrzec historyczność samoodniesienia. Wszakże autorzy zawsze odnoszą się do historii w swoich zapiskach.

⁴² W. Dilthey, *Budowa świata historycznego w naukach humanistycznych*, przeł., oprac. i posłowiem opatrzyła E. Paczkowska-Łagowska, Gdańsk 2004, s. 189.

Zadanie historyka idei polega — moim zdaniem — na wyłonieniu kategorii ujmowania życia przez badanego myśliciela, a czyni się to na podstawie pozostawionych osobistych dokumentów. Na podstawie tej twórczej pracy można przejść do refleksji o życiu w ogóle. Wyłonione z autobiograficznych pism kategorie życia to pojęcia oddające historyczne myślenie i sposoby ujmowania świata duchowego. Taka jest esencja Diltheyowskiej „historycznej filozofii życia”.

Pisma autobiograficzne pozwalają dzięki wyobraźni przeżyć rozmaite egzystencje. Są szczególnie atrakcyjne, gdy piszą je ludzie wybitni, ich widzenie świata i siebie pozwala poznać różne nastawienia wobec życia. Jako czytelnicy tych osobistych pism możemy odtwórczo przeżyć inne egzystencje, wyjść poza swoje horyzonty i mocniej przeżywać własnego życia. Współcześnie za sprawą demokratyzacji różnych sfer życia autobiografie czy biografie przestały obejmować tylko wybitne jednostki. Każdy może napisać i wydać wspomnienia. Jak wiemy z esejów Ortegi y Gasset, czytelnik masowy niekoniecznie chętnie czyta o ludziach wyjątkowych, woli raczej sięgnąć po dokument o kimś sobie bliskim.

Najlepszym podsumowaniem podjętych rozważań jest sformułowanie Elżbiety Paczkowskiej-Łagowskiej — wybitnej znawczyni i tłumaczki niemieckiej filozofii — określające autobiografię jako hermeneutykę życia. Autobiografia jest formą, dzięki której możemy starać się zrozumieć życie. Filozofka wyeksponowała w ten sposób naukowy charakter tej formy pisarstwa oraz uchwyciła jej filozoficzny i humanistyczny wymiar.

Autobiografia jest zatem wartościowym narzędziem do twórczej pracy historyków idei, jednak nie można zapominać, że ma ona także inne zalety — uczy, bawi, ostrzega, wspiera itp. Warto więc po nią sięgać nie tylko z naukowych pobudek. Przykład *Wspomnień niezależnego* łączy te dwa aspekty — heurystyczny i ludyczny, dlatego koniecznie trzeba je przeczytać.

Bibliografia

- Czerwińska M., *Autobiografia i powieść, czyli pisarz i jego postacie*, Gdańsk 1987.
- Czerwińska M., *Autobiograficzny trójkąt. Świadectwo, wyznanie i wyzwanie*, Kraków 2014.
- Dilthey W., *Budowa świata historycznego w naukach humanistycznych*, przeł., oprac. i posłowiem opatrzyła E. Paczkowska-Łagowska, Gdańsk 2004.
- Dilthey W., *Einleitung in die Geisteswissenschaften. Versuch einer Grundlegung für das Studium der Gesellschaft und der Geschichte*, Stuttgart 1973.
- Dilthey W., *Gesammelte Schriften*, t. 8, Göttingen 1977.
- Głowiński M., *Gry powieściowe. Szkice z teorii i historii form narracyjnych*, Warszawa 1973.
- Gusdorf G., *Warunki i ograniczenia autobiografii*, „Pamiętnik Literacki” 79, 1988, nr 4.
- Autobiography as Philosophy: The Philosophical Uses of Self-Presentation*, red. T. Matien., D.G. Wright, New York 2006.
- Misch G., *Geschichte der Autobiographie*, Frankfurt am Main, 1931–1969, t. 1–4.
- Misch G., *O postaciach osobowości. Pojęcie i źródło autobiografii*, przeł., oprac. i posłowiem opatrzyła E. Paczkowska-Łagowska, Kraków 2020.

- Paczkowska-Łagowska E., *Logos życia. Filozofia hermeneutyczna w kręgu Wilhelma Diltheya*, Gdańsk 2000.
- Paczkowska-Łagowska E., *O historyczności człowieka. Studia filozoficzne*, Gdańsk 2012.
- Paczkowska-Łagowska E., *Posłowie. Autobiografia jako hermeneutyka życia. O filozoficznym i naukowo-humanistycznym znaczeniu pism autobiograficznych w nawiązaniu do Wilhelma Diltheya i Georga Mischy*, [w:] G. Misch, *O postaciach osobowości. Pojęcie i źródło autobiografii*, przeł., oprac. i posłowiem opatrzyła E. Paczkowska-Łagowska, Kraków 2020.
- Pipes R., *Żyłem. Wspomnienia niezależnego*, przeł. D.M. Dastych, W. Jeżewski, Warszawa 2004.
- Plessner H., *Władza a natura ludzka. Esej o antropologii światopoglądu historycznego*, wstęp i oprac. E. Paczkowska-Łagowska, Warszawa 1994.
- Renza L.A., *Wyobraźnia stawia veto. Teoria autobiografii*, „Pamiętnik Literacki” 79, 1988, nr 4.
- Schmitt C., *Teologia polityczna i inne pisma*, przeł. M.A. Cichocki, Kraków 2000.
- Smulskiego J., *Autobiografizm jako postawa i strategia artystyczna. Na materiale współczesnej prozy polskiej*, „Pamiętnik Literacki” 79, 1988, nr 4.
- Sturrock J., *Nowy wzorzec autobiografii*, „Pamiętnik Literacki” 79, 1988, nr 4.
- Szyrocka I., *Autobiografia i filozofia. Próba filozoficzna rozważenia wzajemnych odniesień na podstawie kilku klasycznych przykładów*, Kraków 2016.
- Verne D.P., *The New Art of Autobiography: An Essay on the Life of Giambattista Vico Written by Himself*, Oxford 1991.